

Mis on konstruktsioonigrammatika?

Pille Penjam

Tartu ülikooli teadur

Igas keeles võib ühel sõnal olla eri tähendusi, mille selgitamine on keeleuurijatele sageli keerukas. Tähendus tuleneb kontekstist. Kontekst hõlmab lisaks ümbritsevate sõnade tähendustele ka sõnade grammatilisi vorme. Näiteks tegusõna *tulema* tähistab kõige sagedamini liikumist (näide 1), kuid koos *da*-tegevusnimega väljendab see hoopis mingi tegevuse kohustuslikkust või vajalikkust (näide 2).

- (1) Vanaproua **tuleb** mööda teed.
- (2) Tal **tuleb** ennast käsile **võtta**.

Keele adekvaatseks kirjeldamiseks peame ühendama semantika (tähen- dusõpetuse) ning grammatika (vormi- ja lauseõpetuse) vahendid. Üks tänapäevaseid võimalusi selleks on konstruktsioonigrammatika. Konstruktsioonigrammatika otsesteks eelkäijateks võib pidada Charles Fillmore'i loodud käändegrammatikat ja freimisemantikast, kuid tal on ühisjooni ka keeleteaduse teiste suundadega.

Konstruktsioonigrammatika selgituseks

Konstruktsioonigrammatika hõlmab mitut üksteisest mõneti lahknevat uurimissuunda. Kõiki neid suundi ühendab aga seisukoht, mille järgi keel koosneb konstruktsioonidest: grammatiliste struktuuride ja tähenduste paaridest. Siin keskendume eeskätt konstruktsioonigrammatika kognitiivsele suunale, mida on arendanud näiteks George Lakoff ja tema õpilane Adele E. Goldberg. Kognitiivne konstruktsioonigrammatika püüab konstruktsioone selgitada inimese tunnetuse kaudu. Kognitiivses konstruktsioonigrammatikas pööratakse põhitähelepanu keelekirjel- duse psühholoogilisele usutavusele.

Konstruktsioonigrammatika põhitermin, **konstruktsioon**, on lihtsustatult öeldes vormi ja tähenduse kooslus, mille komponendid ei ole reaalses keeles teineteisest lahutatavad. Näiteks võib tuua konstrukt-

siooni, mis koosneb alalütlevas käändes tegijast, modaalsest (vajalikkust või võimalikkust väljendavast) verbist ainsuse kolmandas pöördes ning *da*-tegevusnime vormis tegusõnast. See konstruktsioon on järgnevalt esitatud kastdiagrammina. Kastdiagrammid ongi konstruktsiooni-grammatikas konstruktsioonide esitamise sagedasemaid viise.

VORM	nimisõna alalütlevas käändes	tegusõna ainsuse 3. pöördes	tegusõna <i>da</i> -tegevusnimi
	↓	↓	↓
TÄHENDUS	tegija	vajalikkus võimalikkus	vajalik/võimalik tegevus

See konstruktsioon kirjeldab eespool toodud näidet 2, samuti lauseid selliste verbide ja verbiühenditega nagu *olema*, *maksma*, *vaja olema*, *tarvis olema* jt:

- (3) Meil **on** suur töö teha.
- (4) Andrel **maksab** õppimist tõsiselt võtta.
- (5) Seda mõtet **on** tal **vaja** hoolega kaaluda.
- (6) Kolmanda ülesande lahendamiseks **oli** mul **tarvis** mälu värskendada.

Siinses artiklis on näiteid toodud peamiselt lausekonstruktsioonide kohta, kuid konstruktsiooni määratlusest tuleneb, et konstruktsioonidena saab vaadelda väga erinevaid keeleüksusi: kokkukuuluv grammatiline vorm ja tähendus on olemas nii muutelõppudel (näiteks kaasätleva käände tunnus *-ga* tähistab enamasti kaasasolu), muutevormidel (moodustades mingist noomenist kaasätleva käände vormi, nt *mehega*, saame keelendi, mille tähenduseks on üldiselt nimisõnaga märgitud inimese, eseme, nähtuse vmt kaasasolu), fraasidel (kaassõnafraas, mis koosneb omastavas käändes nimisõnast ja kohasuhet väljendavast kaassõnast, nt *mehe kõrval*, *poisi juures*, *laua peal*, annab edasi mingi objekti ruumilist paigutust selle nimisõnaga märgitud isiku või eseme suhtes jne), lausestruktuuridel ja paljudel muudel keeleüksustel. Nii saab konstruktsioonideks pidada ka üksiksõnu: igal sõnal on tähendus ja vorm, mis kuuluvad kokku. Konstruktsioonigrammatikas eeldataksegi, et keele sõnavara ja grammatika vahel pole teravat piiri.

Traditsioonilise grammatika vahendite abil on keeruline kirjeldada keelendeid, mida on kasutatud tavatut tähendust andvas kontekstis.

Konstruksioonigrammatika võimaldab need raskused ületada. Sageli tuuakse sellisel juhul näiteks verb *aevastama* lauses *Ta aevastas salvrätiku laualt maha* (ingl *He sneezed the napkin off the table*).¹ Verbi *aevastama* sõnastikutähendus eesti kirjakeele seletussõnaraamatu järgi on ‘nina limaskestast ärrituse tõttu õhku ninast (ja suust) välja purskama’.² See tähendus ei väljenda kuidagi mingi objekti asukohta muutust, ometi on sellise tähenduspekti olemasolu toodud näitelause ilmne. Traditsioonilises grammatikas peaksime selle lause selgitamiseks lisama sõnastikku verbi *aevastama* uue tähenduse: näiteks ‘aevastamise abil objekti asukohta muutma’. Konstruksioonilise lähenemise korral aga saame vaadelda n-ö põhjustatud liikumise konstruksiooni, kus verb (öeldis) märgib, et tegija (alus) põhjustab mingi objekti (sihitis) liikumise kuhugi:

VORM	alus	öeldis	sihitis	kohamäärus
	↓	↓	↓	↓
TÄHENDUS	liikumise põhjustaja	liikumise põhjustamine	liigutatav objekt	sihtkoht

Näiteks

- (7) Ema tõstis kasti põrandalt toolile.
- (8) Pangaröövel pani püstoli taskusse.

Näidetes 7 ja 8 on tegemist verbidega, kus juba tavatähendus viitab millegi liigutamisele: nii sõna *tõstma* kui ka sõna *panema* puhul on ilma kontekstitagi loomulik küsida *kuhu?* Samas konstruksioonis võivad aga liigutamise tähenduse saada ka niisugused sõnad, mis üldiselt ei tähista põhjustatud liikumist. Näiteks

- (9) Ta aevastas salvrätiku laualt maha.
- (10) Koer kaevas kondi maasse.
- (11) Isa pesi seebi silmist välja.
- (12) Tädi palus külalised tuppa.

Lausetes 9–11 saab verb lõpliku tõlgenduse tema sõnastikutähenduse ja konstruksioonist tuleneva lisatähenduse kombineerumisel.

¹ Goldberg, Adele E. 1995. *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. Chicago: The University of Chicago Press, 9–10.

² Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. I köide, 1. vihik. A–bakhantlik. 1987. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, lk 37.

Konstruksioonigrammatika põhiseisukohti ongi, et keele kesksete ja harva esinevate ning regulaarsete ja ebaregulaarselt moodustata-
vate elementide vahele pole võimalik tõmmata selget piiri – uurija
ülesanne on kirjeldada ühtaegu keele kõiki elemente. Konstrukt-
sioonigrammatika demonstreerib, et erilise tähendusega sõnaühendid
ja laused moodustavad suure osa inimkeelest ning nende põhiolemus
on sama mis regulaarsetel keeleüksustel. Idiomaatiliste keeleüksuste
kirjeldamine annab meile üldistuste kaudu uut teavet ka keeles sage-
daste konstruktsioonide kohta.³

Konstruksioonide polüseemia

Polüseemiaks nimetatakse nähtust, mille korral sõnal või sõnaühendil
on mitu üksteisega seotud tähendust. Näiteks sõna *raske* tähendus
võib olla 'palju kaaluv', 'keerukas', 'väsitav' vms. Sarnaselt sõnadega
võivad polüseemsed olla ka konstruktsioonid. Tüüpiliselt ei olegi
konstruktsioonid seotud vaid ühe rangelt fikseeritud abstraktse tähen-
dusega, vaid neil on terve rühm omavahel tihedalt seotud polüseemseid
tähendusi. Kuna konstruktsioonigrammatikas eeldatakse, et sõnavara
ja grammatika vahel puudub terav piir, ning sõnade polüseemsus on
universaalne keelenähtus, võib ka konstruktsioonide polüseemiat
pidada ootuspäraseks.

Konstruksioonilise polüseemia näitena esitab Goldberg n-ö
ditransitiivkonstruktsiooni⁴ tähenduste võrgustiku.⁵ Tüüpiliselt väljen-
datakse ditransitiivkonstruktsiooniga olukorda, kus keegi annab kel-
lelegi midagi:

³ Idiomaatiline tähendab 'täenduslikult kokkusulanud'. Idiomaatilised väl-
jendid on idioomid – tähenduslikult kokkusulanud liikmetega püsiühendid,
mille kogutähendus ei tulene ühendit moodustavate sõnade tähenduste sum-
mast, nt *silmas pidama*, *pilli lõhki ajama*, *tuli takus*, *vorst vorsti vastu*, *käsi
käib hästi* jpt. Vt lähemalt Ereht Mati; Tiiu Ereht; Kristiina Ross 2007. Eesti
keele käsiraamat. Kolmas, täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus,
lk 678–680.

⁴ Transitiivsus tähendab tegusõna sihilisust, s.o võimet siduda endaga gramma-
tilist sihitist. Ditransitiivsus on inglise jt keeltele omane nähtus, mille puhul
samal verbil on ühes lauses mitu sihitist. Eesti keeles seda üldiselt ei esine.

⁵ Goldberg, Adele E. 1995. *Constructions: A Construction Grammar Approach
to Argument Structure*. Chicago: The University of Chicago Press, 31–39.

VORM	alus	öeldis	sihitis 1	sihitis 2
	↓	↓	↓	↓
TÄHENDUS	andja	andmine	saaja	antav objekt

Konstruksiooni põhitähendus on objekti tegelik edukas üleandmine, nt

(13) *John gave Mary an apple* 'John andis Maryle õuna'.

Võimalikud on siiski ka mõned muud, põhitähendusest veidi erinevad tõlgendused: loomis- ja omandamisverbide puhul tegeliku üleandmise fakti ei eeldata, järeldub üksnes kavatsus midagi üle anda, nt

(14) *John baked Mary a cake* 'John küpsetas Maryle koogi';

lubadusverbide puhul on täidetud vaid „rahulolutingimused” ülekande toimumiseks, nt

(15) *John promised Mary a car* 'John lubas Maryle autot';

keeldumisverbide korral eitatakse ülekande toimumist, nt

(16) *John refused Mary a raise in salary* 'John keeldus Mary palka tõstmast („palgatõusust")' jne.

Tegemist on tüüpilise polüseemiajuhtumiga: sama vormi kasutatakse erinevate, kuid omavahel tihedalt seotud tähenduste edasiandmiseks.

Polüseemsete tähenduste hulgas on alati üks keskne, põhitähendus. Ditransitiivkonstruktsiooni puhul on põhitähenduseks objekti eduka üleandmise sündmus. Põhitähenduse määramisel võetakse arvesse järgmisi kriteeriume: tähendus on võimalikult konkreetne, sellel põhineb enamik tähenduse metafoorsetest laiendustest, ülejäänud tähendusklassid saab kõige ökonoomsemalt esitada põhitähenduse laiendustena.

Kas konstruktsiooniga saab lõimida iga sõna?

Selgub, et enamikus konstruktsioonides ei saa kasutada kaugeltki kõiki sobivas vormis sõnu, vaid suurem osa konstruktsioone on üksnes osalt produktiivsed.

Täielikult produktiivsed on näiteks lausekonstruktsioonid, kuhu sobivad kõik verbid koos ettenähtud vormis ja tähenduslikult sobivate

laienditega. Täielikult ebaproduktiivsed lausekonstruktsioonid on sellised, millega võib seostuda vaid kindel loend öeldisverbe. Konkreetseid näiteid ideaalselt produktiivsete või mitteproduktiivsete konstruktsioonide kohta on siiski raske tuua, kuna selleks peaks uurija konstruktsiooni analüüsimisel aluseks võtma keele kogu sõnavara. Ometi tajume intuitiivselt, et konstruktsioonide produktiivsus on erinev. Näiteks on selge, et eespool toodud *da*-tegevusnimega vajalikkuskonstruktsiooni ei saa öeldisverbina lõimida enamikku eesti keele tegusõnu. Ehkki konstruktsioonis esineb verb *tulema* (vt näide 2), ei sobi samasse sarnase tähendusega verb *minema*:

(17) **Tal läheb ennast käsile võtta.*

Ka ulatuslikul materjalil põhinev analüüs on näidanud, et selles konstruktsioonis kasutatavate verbide ja verbiühendite hulk on väga piiratud ning esitatav konkreetse lühikese loendina: *tulema, olema, võimalik olema, vaja olema, tasuma, maksma, tarvis olema, võimatu olema, tarvitsema, vajalik olema.*

Esmasel ja kõige loomulikumal moel seostuvad konstruktsiooniga verbid, mis täpsustavad konstruktsiooni tähendust, nt *Hana gave/passed Martin the salt* 'Hana andis/ulatas Martinile soola'. Järgmine võimalus on selline suhe konstruktsiooni ja verbi tähenduse vahel, mis hõlmab vahendi, tulemise ja keeldumise tähenduse, nt *Pat refused Chris a kiss* 'Pat keelas Chrisile suudluse'. Harvemad on juhtumid, kus konstruktsiooniga lõimuvad verbid, mis märgivad konstruktsioonitähendusele vastava sündmuse eeltingimust või sellega kaasnevat sündmust, nt *Dave baked Elena a cake* 'Dave küpsetas Elenale koogi'.⁶

Konstruktsiooniga lõimuvate verbide piirangute kirjeldamiseks ei piisa siiski nii üldistest määratlustest. Näiteks on ka eespool tutvustatud inglise keele ditransitiivkonstruktsioon produktiivne ainult osaliselt: seda saab küll laiendada uutele verbivormidele (nt *John faxed Bob the report* 'John faksis Bobile aruande'), kuid samas ei ole see konstruktsioon täielikult produktiivne üheski üldiste kriteeriumide alusel määratletud verbirühmas (kõnelemist väljendavad verbid, liikumist väljendavad verbid vmt). Näiteks kõnelemist väljendavaid verbe *tell* ja

⁶ Goldberg, Adele E. 1997. The relationships between verbs and constructions. – M. Verspoor, K. D. Lee, E. Sweetser (eds.). *Lexical and Syntactical Constructions and the Construction of Meaning. Current Issues in Linguistic Theory* 150. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 383–398.

whisper ei saa liita ditransitiivkonstruktsiooniga ühtviisi: lause *Joe told Mary the story* 'Joe rääkis selle loo Maryle' on võimalik, aga lause **Joe whispered Mary a story* 'Joe sosistas loo Maryle' võimatu.⁷

Konstruktsiooni sobivuse tingimused on Goldbergigi järgi määratud verbi kuulumisega mingisse kitsasse, rangelt piiritletud tähendusega verbiklassi. Ditransitiivkonstruktsiooniga võivad lõimuda 1) verbid, mis tähistavad otseselt andmist (*give, pass, hand* jne); 2) verbid, mis tähistavad hetkelist ballistilist liikumist (*throw, fling, shoot* jne); 3) saatmisverbid (*send, mail, ship* jne); 4) omandamisverbid (*get, buy, find* jne); 5) loomisverbid (*bake, make, build* jne) jt. Analoogiliselt saab esitada loendi verbiklassidest, mille liikmed ditransitiivkonstruktsiooniga ei liitu, ehkki nende tähendused seda võimaldaksid; näiteks kuuluvad sellesse loendisse verbid, mis väljendavad kaasneva liikumise põhjustamist mingil kindlal viisil (nt **I pulled/lifted/carried John the box*) jpt.⁸

Konstruktsiooni ja verbide lõimumise võimalikkust võivad eri keelekasutajad tajuda siiski mõnevõrra erinevalt. Näiteks eesti keele kontekstis võib vaielda, kas mingit juttu saab kellelegi ka sosistada või mitte. Taju erinevused on üldjuhul seletatavad verbi tähendusnüansside erineva tõlgendamise võimalustega.

Kokkuvõtteks

Konstruktsioonigrammatika süünd on olnud suurel määral ajendatud probleemidest, mis tekivad lausete struktuuri ja sõnade tähenduse uurimisel keele eri allstruktuuridena. Konstruktsioonigrammatikas kirjeldatakse keelt kui tervikut.

Konstruktsiooniks peetakse konstruktsioonigrammatikas iga keeleüksust, mis on käsitletav vormi ja tähenduse omavahel tihedalt seotud paarina. Konstruktsioonigrammatikas on loobutud keele sõnavara ja grammatika lahutamisest. Ühesugusel viisil käsitletakse nii keele keskseid kui ka perifeerseid, nii regulaarseid kui ka ebaregulaarseid elemente.

Konstruktsioonid nagu sõnadki võivad olla mitmetähenduslikud ehk polüseemsed. See viitab polüseemiale kui universaalsele keelenähtusele.

⁷ Goldberg, Adele E. 1995. *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. Chicago: The University of Chicago Press, 120–121.

⁸ Samas, lk 125–129.

Konstruksioonigrammatika võimaldab võrdlemisi lihtsalt kirjeldada ja selgitada sõnade kasutust ainukordsetes tähendustes. Nii-öelda loovad kasutused (vt näited 9–12) ei ole konkreetsete konstruktsioonide puhul siiski võimalikud kõigi mõeldavate sõnadega – konstruktsioonide ja sõnade lõimumise määravad kindlalt piiritletud, tähendusega seotud kriteeriumid.

Soovitusi edasilugemiseks

Croft, William 2007. Construction grammar. – Handbook of Cognitive Linguistics. Eds. D. Geeraerts, H. Cuyckens. Oxford: Oxford University Press, 463–508.

Fillmore, Charles J. 1972. The case for case. – Universals in Linguistic Theory. Eds. E. Bach, R. T. Harms. London – New York – Sydney – Toronto: Holt, Rinehart & Winston, 1–88.

Fillmore, Charles J. 1989. Grammatical construction theory and the familiar dichotomies. – Language Processing in Social Context. Eds. R. Dietrich, C. F. Graumann. North-Holland: Elsevier Science Publishers, 17–38.

Fillmore, Charles J.; Paul Kay; Mary Catherine O'Connor 1988. Regularity and idiomacity in grammatical constructions: the case of *let alone*. – Language, 64, 501–538.

Fried, Miriam; Jan-ola Östman (eds.) 2004. Construction Grammar in a Cross-Language Perspective. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Goldberg, Adele E. 2006. Constructions at Work: The Nature of Generalization in Language. Oxford: Oxford University Press.

Kay, Paul; Charles J. Fillmore 1997. Grammatical constructions and linguistic generalizations: the *What's X doing Y?* construction. May 26, 1997. www.icsi.berkeley.edu/~kay/bcg/wxdy.ps. [30.08.2009.]

Lakoff, George 1987. Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. Chicago: The University of Chicago Press.

Pajusalu, Renate 2006. *Mis sa tast kiused*: elatiivne komponent *mis*-konstruktsioonides. – Lause argumentstruktuur. Toim. P. Penjam. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli preprintid 2. Tartu: Tartu Ülikool, 62–70.

Penjam, Pille; Renate Pajusalu 2006. Konstruktsioonigrammatika. – Teoreetiline keeleteadus Eestis II. Toim. I. Tragel, H. Öim. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 7. Tartu: Tartu Ülikool, 141–155.

Sahkai, Heete 2008. Konstruktsioonipõhine keelemudel ja sõnaraamatumudel. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 4. Toim. H. Metslang, M. Lange-mets, M.-M. Sepper. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 177–186.

Sahkai, Heete 2006. Konstruktsioonipõhise keelekirjelduse võimalustest adessiivse viisi- ja põhjusemääruse näitel. – Keel ja Kirjandus, 10, 816–831.